

Звягіна Г. О.,
Запорізький державний медичний університет

РІЗНОВИДИ ПРОСТОРІЧНОЇ ЛЕКСИКИ У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

У статті досліджується просторічна лексика художніх творів Григора Тютюнника. Розглянуто основні групи просторічної лексики: розмовна, лайлива, контекстуальні лайки, русизми, стилістично марковані прикметники, прислівники, дієслова, з'ясовано способи актуалізації розмовної лексики у творах письменника.

Ключові слова: просторіччя, контекстуальна лайка, стилістична маркованість, русизми.

В статье исследуется лексика просторечия в художественных произведениях Григора Тютюнника. Рассматриваются основные группы лексики просторечья в произведениях писателя: брань, контекстуальная брань, русизмы, разговорная лексика, стилистически маркированные прилагательные, наречия, глаголы, выясняются способы актуализации разговорной лексики в произведениях писателя.

Ключевые слова: просторечье, контекстуальная брань, русизмы, стилистическая маркированность.

The common speech vocabulary of artistic works of Hryhir Tyutyunnika is probed in the article. The basic groups of common speech vocabulary are considered: curses, contextual curses, rusizmi, colloquial, stylistically marking adjectives, dialects, verbs, the methods of actualization of colloquial vocabulary are found out in works of writer.

Keywords: common speech, contextual curse, rusizmi, stylistic mark.

В українській стилістиці та лексикології поняття розмовної і, зокрема, просторічної лексики трактують по-різному. Частина українців (І.М. Кириченко, С.П. Левченко, А.А. Бурячок та ін.) традиційно уникають терміна “просторіччя”, відносячи лексику такого типу до розмовної, позначаючи її відповідно ремарками “вульгарне”, “фамільярне”, “розмовно-знижене” тощо. Інші мовознавці об'єднують його з розмовною лексикою під загальною назвою “розмовно-просторічні слова”. Ряд дослідників (І.Г. Чередниченко, Л.А. Коробчинська, А.П. Коваль, А.В. Лагутіна, О.Д. Пономарів, Ю.О. Карпенко, О.О. Тараненко та ін.) визнають наявність просторіччя в українській мові, користуються цим терміном у своїх працях, виділяючи певне коло таких слів. У своєму дослідженні ми пристаємо саме на цю думку, оскільки в коло просторічної лексики входить розмовна мова, що, не будучи вузько обмеженою в територіальному або соціальному плані, як територіальні або соціальні діалекти, об'єднується разом з ними на основі позанормативності і на цьому ґрунті протиставляється літературній мові.

Особливості мови художніх творів Григора Тютюнника були об'єктом дослідження Г. Шевченко, Г. Гримич, І. Захарчук, Н. Тульчинської, О. Лихачової. Лексико-фразеологічні діалектизми опрацьовувалися А. Смирною, народнорозмовність та її естетичні модифікації в ідіостилі Г. Тютюнника – Бирик С., слова автора при прямій мові Гут Н. В. Однак спеціального дослідження, присвяченого функціонуванню просторічної лексики у творах письменника та її ролі у формуванні ідіостилію немає. Тому пропонується робота є спробою дослідити й виявити особливості функціонування та актуалізації різних типів просторічної лексики у художніх творах Г. Тютюнника.

Основними критеріями просторічності мовних явищ визнано: 1) ненормативність – для відмежування просторіччя від розмовної літературної мови, 2) певна стилістична зниженість (з погляду носія літературної мови), 3) поширеність у межах загальнонаціональної мови – для розрізнення просторіччя і територіальних або соціальних діалектів та індивідуальних неправильностей мови [4, с. 4].

Поряд з усвідомленням неправильності подібних мовних одиниць з погляду їх ортологічної нормативності, частина з них, крім цього, сприймається як небажана в літературному слововжитку в аспекті етичної нормативності – через їхню різку стилістичну зниженість (часто в поєднанні з сильною експресивністю), грубість (у СУМІ такі слова позначаються ремарками “вульг” і “лайл”) і – як крайня нижня межа в стилістичному діапазоні мови – непристойність [4, с. 7].

Серед слів, що вживаються як лайки, певна частина також перебуває це на межі між літературною мовою і просторіччям: “– *Повернись, стерво с-собаче! – І враз йому одлягло од серця, стало шкода і корови, і жінки, що все вмiла терпiти й нiколи не сварилася, а тiльки зiтхала, і дочки – останньої втiхи своєї*” [5, с. 145] ([3, с. 687, падаль і собака]). За твердженням Л. Ставицької, зв'язок самки собаки з еротикою відомий фольклору багатьох народів. Звідси – велика кількість лайливих висловів, які виникли на основі цієї асоціації. Але переважна більшість їх виходить за замки літературного слововжитку (насамперед це стосується непристойної лексики) [1, с. 130]. Багато лайливих висловів у проаналізованих творах Григора Тютюнника, так само, як і в народній традиції, пов'язані з темою чорта: “– *Що за чортів батько*” [5, с. 212]. Багато речень насичені лайливими висловами: “*Шкура!*” ([3, с. 485], вульг. – людина, що дбає лише про свої інтереси) *Доброволка! Німецький покидьок!*” ([3, с. 127], зневажл. – морально розкладені люди, непотріб) [5, с. 24]. *Контекстуальна лайка: “Батько, старий шкарбун, усе стерпить... На те він батько...”* [5, с. 30] ([3, с. 471], розм. – старе, стоптане взуття, тут – лайка).

Одна з головних відмінностей просторіччя від територіальних діалектів – втрата територіальної обмеженості. Для нього характерна підвищена варіантність, відсутність чіткої єдиної норми. Воно виникло на базі різних діалектів, кожний з яких мав свою систему. Коли виникає просторіччя, відбувається порушення діалектних систем, їхні старі норми розпадаються, а нові не виникають, тому просторіччя не функціонує як єдина цілісна система. Так, русизми значною мірою витіснили у просторіччі власне українську лексику на рівні побутового спілкування [4, с. 6]: “*Тільки з-під розламаного ларка при базарних воротах чийсь тонюній голос (були до війни морозениці з такими голосами, згадав Климко) набридливо скиглив: – А хто це желаючі-інтересуючі погадать? Зіночка гадає, що кого ожидає ...*” [5, с. 104]. “*По ранейдорозі вам пристойтьсвіданяз мужом*”, – *прочитав Климко*” [5, с. 104]. Масове, безсистемне проникнення елементів російської мови в структуру української мови в умовах три-

вало нерівноправного їх контактування породило явище українсько-російського мовного "суржику" як одну з форм українського просторіччя. Носіями "суржику" у художніх творах Григора Тютюнника є як військові, представники влади, так і прості люди. Практично відсутня просторічна лексика в авторських роздумах та відступах, наприклад в новелі "Крайнебо", де виразніше звучить голос самого письменника.

Серед слів із ремаркою розм. переважають найменування за родом занять: "Вони, всяк на свій лад, повчали мене, як жити, але по-їхньому в мене ніколи не виходило: направлять украсти в німців мила і промінати на харч або одєжину – мене ввіймають і поб'ють; пошлють до найзаможнішого в селі чоловіка випросити їсти – там не дадуть, ще й вуркою обізвають на додачу ..." [5, с. 26] ([3, с. 788], вуркаган – розм., безпритульна, неохайно вдягнена людина, яка живе з дрібного грабіжництва); збірні поняття: "Котя повів Калюжного до рації і тихо пояснював там: – "береза" працює ось тут, вбік – ні на мікрон, кругом їхні стації, гавкотнява страшенна ..." [5, с. 52] ([3, с. 9], розм. – гавкотня, гавкання і утворені ним звуки); рисами характеру, вдачею: "Оно дядько Биб, мовчакуватий вайло, перишій на селі молотник і косар, пильщик і бондар, а як вітер "зручний", то ще й мірошник" [5, с. 32] ([3, с. 282], розм. – неповоротка, незграбна людина, тухтій).

У складі виявленої розмовної лексики вирізняються такі, що називають осіб та їх учинки, засвідчуючи зневагу: "На балачку Санько і змалку мамулуватий, через що й прозвано його Диким" [5, с. 225] ([3, с. 430], зневажл. – вайлуватий, неповороткий); фамільярність: "– Кривоматній! – підсипала Палажска, теж закипаючи зловтішим сміхом" [5, с. 42] ([3, с. 497] – фамільярне – догоджати, лестити). Експресивно-емоційні лексеми передають значеннєві відтінки зневаги, образи, докору, презирства, лайливості, обзивання; через них здійснюється влучна характеристика соціальних і психологічних типів людей.

Серед стилістично маркованих прикметників та прислівників домінують такі, в яких ознаки предметів чи істот передано семантикою основи: "– А ти бідовенький, – завважила жінка. – Бідовенький же?" [5, с. 113] ([3, с. 178] – розм., жвавий, сміливий, рішучий), "– Малча-ать! – гукаю щосили, бо знаю від старших, що гайвороння криче не перед добром, а ще тому, що слово це замашне" [5, с. 6] ([3, с. 203], розм. – зручний для виконання необхідної дії).

Стилістично марковані розмовні дієслова означають: а) фізичний стан: "Потім хряпнули двері в другу половину хати, і все замовкло" [5, с. 52] ([3, с. 161], розм. – з силою ударяти, бити по чому-небудь); б) рух: "– Катя хутко шмигнула під ряднину й хотіла обняти мене за плечі, але я одвів її руку" [5, с. 52] ([3, с. 502], розм. – крадучись, проскочити повз кого-небудь); в) зорове сприйняття: "Клим схилив голову набік і по-курячому, однооко зорив у теку" [5, с. 14] ([3, с. 687], розм. – дивитися на кого-небудь, пильно вдивлятися); г) виявлення почуттів: "Рішу, – кричить, – першого, хто підступиться – І за вила хапається. – Я цим конем орю? – питає. – Сію? Добро наживаю? Гетьз двору!" І на мене визирівся. Ну, мене й сказило.." [5, с. 24] ([3, с. 90], – розм., зробитися скаженим); д) назви дії: "Можє, він підсобить тобі сісти, як перегомоніти з ним, га? – І сама ж собі відповіла: – Перегомону" [5, с. 117] ([3, с. 152], розм. – закінчити гомоніти (говорити)); е) пересування й переміщення: "Отак, як сонце навзаходи, рипала вона з хати у двір і, загрібаючи ногами торішнє сміття, човпла до хвіртки" [5, с. 44] ([3, с. 348], розм. – іти, важко переставляючи ноги); ж) звучання: "Спочатку весело, хвацько, але десь на півноті похлинувся морозом і засокорив по-квокчачому" [7, с. 58] ([3, с. 73], розм. – швидко й безуважно говорити); з) переносне значення: "Ну от, зовсім розклеївся ти, брат Харитон ... Не можна ж так ..." [6, с. 75] ([3, с. 703], розм. – занепадати духом).

Аналіз розмовної лексики, яка охоплює широку гаму емоційних оцінок (від здрібніло-пестливих до зневажливо-іронічних, грубих), засвідчує, що автор використовує як лексеми, емоційність яких закладена в їхньому етимологічному значенні, так і лексеми (зокрема іменники і прикметники), емоційне забарвлення яких досягається формальними показниками розмовності – відповідними афіксами із семантикою здрібності, пестливості, згрубілості, зневажливості.

Серед досліджуваної лексики, зафіксованої у словнику як застаріла помічені слова, марковані як розмовна застаріла: "І не тому, що подруги безпремінно співчували їй, обіцяючи влаштувати на чисту роботу й оддати заміж" [7, с. 83] ([3, с. 141], розм, застар. – неодмінний, обов'язковий) та застаріла лайлива: "А щоб ти була дохла, зануда проклята-окаянна-анахтемська! Альга-льга-льга-а-а... І-і, щоб тобі добра не стало!" [6, с. 36] ([3, с. 43], застар., лайлив.– проклятий, жакливий).

Частим явищем у художніх творах письменника є вживання розмовної лексики в іншому значенні, ніж це зафіксовано у словнику: "Тут, понад голою кам'яною, ще гостріший вітер бриє, то йшов, зігнувшись у три погібелі" [6, с. 168] ([3, с. 237], голити, гостро ганити. У Т. – сильно, різко дути), "Отоді й ліпи: "Чи не знайшлося б у вас, тіточко (або дядечку), чогось перекусити?" [6, с. 10] ([3, с. 350], розм. – приклеювати, чіпляти, несподівана дія. У Т. – казати). "Ти, як я купила отоді поросятко, казав, що воно хороше буде, їстівне і веселе, а воно ні к трясці – гурчить та й гурчить, що не понесу, не їсть, а тільки смоче" [6, с. 214] ([3, с. 307] – лайлив., подано вирази: "бери його трясця", "хай йому трясця" – недобрі побажання, вираження злості. У Т. – спокійніше, вираження жалю).

Отже, в межах української загальнонародної мови як один із її структурно-функціональних різновидів виділяється просторіччя, яке об'єднує в собі територіальні та соціальні діалекти. Воно формується насамперед на основі тих елементів загальнонародної мови, які з різних причин не ввійшли до складу її літературної мови або ж вийшли з її складу на пізніших етапах розвитку. Серед слів, що перебувають на межі між літературною мовою та просторіччям виділяємо лайки (в тому числі контекстуальні), переважна більшість яких виходить за межі літературного слововжитку. Досліджені русизми, що значною мірою витіснили у просторіччі власне українську лексику на рівні побутового спілкування, а також групи розмовних слів за родом занять, рисами характеру, на означення фамільярності, зневажливості, збірні поняття. Встановлено різновиди стилістично маркованих розмовних дієслів на позначення: фізичного стану, руху, зорового, звукового сприйняття, переміщення, назв почуттів, дій,

вжиті в переносному значенні. Зафіксовано способи актуалізації розмовної лексики з метою впливу на читача, що засвідчують своєрідність індивідуально-авторської манери письменника.

Література:

1. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників/ Леся Ставицька – К. : Критика, 2008.– 454 с.
2. Українська мова: Енциклопедія. – К. : “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
3. Словник української мови в 11 томах / за ред. Білодіда І. К., Бурячка А. А. – К. : Наукова думка, 1970-1982.
4. Товстенко В. Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. Р. Товстенко – К., 2000. – 16 с.
5. Тютюнник Г. Твори у 2-х т. / Г. Тютюнник – К. : Молодь, 1984-1985. – Т. 1. – 327 с., Т. 2 – 327 с.